

Камертон

ПОГОВОРИМО

ПРО ДЖАЗ

Джаз я розглядаю як американський музичний фольклор, який має величезну силу виразності.

Джордж Гершвін

Тетяна Дорошенко,

канд. пед. наук,
ст. викладач
Чернігівського
педагогічного
університету

У старших класах зростає коло музичних вражень, які учні здобувають поза школою. Значна роль у цих враженнях, безсумнівно, належить розважальній музиці. Якщо інтереси підлітків щодо джазу, року, поп-музики не задовольнятимуться певною мірою на уроці, свій негативний вплив може виявити некерована стихія музичного побуту. Становище ускладнюється тим, що серйозної методичної літератури з цієї проблеми практично немає. Матеріал, який пропонується, може стати не тільки змістом уроків музики, але й бути використаним для шкільних музично-тематичних вечорів.

На початку уроку учням пропонується для слухання «Колискова» з опери американського композитора Д. Гершвіна «Поргі і Бесс». (Див. нотну вкладку.) Спостереження за школярами під час виконання твору дають підстави стверджувати, що музика їм подобається.

Учитель. Подумайте і скажіть, що є особливим для цієї музики, що відрізняє її від звичних інтонаційно-ритмічних зворотів.

Учні. Мелодія розвивається вільно, вона плавна, але ритмічно нестійка. *(Серед відповідей старшокласників виникають припущення про схожість твору з джазовою музикою).*

Учитель. Мені цікаво, що ви розумієте під поняттям «джаз». Спробуйте охарактеризувати, яка вона, джазова музика. І, можливо, хтось знає, де виник джаз, які його коріння. *(З відповідей учнів стає зрозумілою їхня дуже мала обізнаність щодо витоків та специфічних особливостей джазової музики).*

Учитель. Серед розмов про легку музику майже завжди значне місце займає джаз. Саме з приводу джазу існують різні погляди. «Все, що пов'язане з джазом, не відноситься до гарного музичного смаку», — говорять одні. «Джаз — це справжня народна негритянська музика», — стверджують другі. «Сучасний західний джаз розрахований на смаки відвідувачів ресторанів і притонів, він породжує атмосферу розбещеності», — запевнюють деякі. «У джазі можна знайти великі багатства», — доводять інші.

У кожному з наведених категоричних суджень є доля істини, адже джаз — явище дуже суперечливе. Багатьом з вас подобаються чіткі ритми, джазові імпровізації на саксофоні, трубі тощо. І ця любов зрозуміла. Це любов до свого часу, динамізму нашого життя, до графічного малюнка бетонних споруд, до мелодій галасливих вулиць. Спробуємо розібратися, які ж коріння цього складного явища — джазу, які думки, почуття, ідеї він несе нам.

Технології навчання і виховання

Мистецтво джазу зобов'язане своїм походженням музиці африканських негрів. Рабів привозили до Америки протягом трьох століть (з XVI по XIX). Сотні тисяч негрів були позбавлені всіх людських прав і будь-якої можливості виявити себе у сфері духовної культури. Музика була єдиним засобом самовираження для них, а голос протягом багатьох десятиліть був єдиним музичним інструментом. Усе життя негрів відображалось у створених ними піснях. І на бавовняних плантаціях, і в річкових портах звучали пісні, ритми яких співпадали з ритмами праці. Так, трудові пісні, частково полегшуючи монотонну, виснажуючу працю, мали певний вплив на формування і розвиток джазу.

Уважно вслухайтеся в інтонації пісні, назву якої я задалегідь не кажу. Що підкаже вам **ТРУДОВА ПІСНЯ**

«ВІЗЬМИ МОЛОТ»

(Take This Hammer)

музика? (У виконанні вчителя на фортепіано звучить мелодія трудової пісні «Візьми молот»).

Учні. Основна інтонація пісні монотонна, увесь час повторюється, мелодія рухається то вгору, то вниз. Також особливий ритм пісні, він не рівний, ніби передає ритми праці, важкий подих людини.

Дехто з учнів відчув і «стукіт важкого молота», і сумний-характер основної інтонації,

що підкреслено мінорним ладом та постійним завершенням фраз низхідною інтонацією.

Міхелія Джексон

нія була не просто використана ними, але й збагачена цілою низкою нових елементів. Зокрема, негри почали сміливо впроваджувати у хорівий спів елементи імпровізації. Так виникли духовні пісні американських негрів — спірічуелс.

Виконувались спірічуелс, як правило, окремим співаком і хором, інколи — у перекладі для сольного виконання з інструментальним супроводом. Тематика складалась з біблійських сюжетів, за якими приховувалися горе, відчай, гнів знедоленого народу.

А зараз, уважно слухаючи, скажіть, на що схожа ця музика. Хто її виконує? (Звучить спірічуелс «It Is No Secret» у грамзапису).

Учні. Це схоже на гру ВІА. А звучала танцювальна музика,

можливо, рок-н-ролл чи диско.

Учитель. Ви будете здивовані, адже звучала духовна пісня американських негрів — спірічуелс «It Is No Secret». А виконувала його видатна співачка — Міхелія Джексон. (Демонструється портрет співачки).

Про спірічуелс можна говорити не тільки як про ранню і яскраву форму синтезу континентальних культур непередодні XX ст., але і як про важливе джерело джазу в Америці. Саме спірічуелс стали тією інтонаційною осно-

Технології навчання і виховання

вою, на якій під впливом інших жанрів народжується в негритянському середовищі джаз.

Якщо спірічуелс і трудові пісні дали джазу тільки окремі мелодії і ритмічні елементи, то народна негритянська пісенна форма блюз (англійською – сумний, меланхолійний настрій), що виникла на їх ґрунті, стала основою джазового репертуару. На відміну від трудових пісень і спірічуелс, блюзи виконувались солістом з супроводом гітари або губної гармоніки. Блюз – це не просто сумна пісня, не тільки вираження туги. У блюзі звучить відчай людини, кинутої на дно життя, і одночасно – прагнення виразити свою духовну перевагу над гнобителем. У чарівній мелодії блюзів раб утверджує красу своєї душі, багатство почуттів, поетичність світосприйняття.

Саме в блюзовій музиці відшліфувався особливий лад, що став характерним для всієї мелодичної творчості північноамериканських негрів. Це блюзовий лад. Пригадайте, із скількох ступенів складається європейський лад.

Учні. Із семи ступенів.

Учитель. Правильно. А блюзовий лад складається з дев'яти нот, тобто має два додаткові звуки. Так, у До мажорі такими додатковими звуками будуть дві чорні клавіші – між другою і третьою білими, і між шостою і сьомою білими. (Учитель виконує на фортепіано гаму До мажор, а потім цю ж гаму з додатковими звуками; учні під час слухання спостерігають за наочним зображенням фортепіанної клавіатури на плакаті). Смісл цих блюзових нот полягає в тому, що вони використовуються або замість «звичайних» звуків, що розташовані поряд, або одночасно з ними. Наприклад, в акомпанементі звучить акорд, складений з білих клавіш, а в мелодії соліста в цей час – звук чорної клавіші.

(Учитель виконує це на фортепіано і за допомогою голосу).

Для джазової музики характерні також деякі специфічні акорди. Один з них – чоти-

ризвучний акорд, в якому поєднані мажорні та мінорні тризвуки. (Одного з учнів учитель просить натиснути на фортепіано клавіші блюзового До мажору: перша біла, чорна між другою і третьою білими, п'яту білу, чорну між шостою і сьомою білими). Такі чотиризвуки – основа джазової гармонізації. Пропоную прослухати блюз «Віл Стріт» («Real street blues») відомого композитора і збирача негритянського фольклору У.Хенді, який увійшов в історію американської музики як «батько» блюзу. (Див. нотну вкладку.) Спробуйте відповісти на запитання: Які особливості будови блюзу? Чи схожа вона на будову пісні? (Виконується на фортепіано блюз «Віл Стріт»).

Учні. За формою блюз схожий на пісню. Але куплет будується з трьох фраз. Друга фраза повторює першу тільки з деякими невеликими змінами.

Учитель. Дуже добре, ви слушно підмітили, що куплет блюзу має три рядки. Другий майже повністю повторює перший. Схема будови цього блюза може бути зображена так:

а а¹ в

Видатною співачкою – «імператрицею блюзів» була Бессі Сміт. (Демонструється портрет співачки). Платівки з її записом сьогодні надзвичайна рідкість. Життя співачки обірвалось трагічно. Потрапивши в автомобільну катастрофу, вона померла від втрати крові на порозі лікарні, де білі лікарі відмовилися надати допомогу негритянській співачці. Ця історія стала темою «Блюзу про Бессі»:

Бессі Сміт

Надо сказать всему миру
О том, что сделали в городе южном,
Да, да, всему миру мы скажем о том,
Что сделали в городе южном.
Бросили Бесси без помощи,
И, кровью своей обливаясь,
Умерла наша бедная Бесси.

Технології навчання і виховання

Серед джерел, з яких у результаті своєрідного синтезу виник сучасний джаз, велику роль зіграли менестрельні вистави, в яких поєднувалися вокальна й інструментальна музика, клоунада, акробатика тощо. Доречі, продовження цієї лінії слід шукати вже в нашому столітті, у програмах бродвейських мюзик-холів. Велике значення для історії джазу мала хореографічна частина менестрельного театру. Саме тут відшліфовувалися ритми естрадних негритянських танців, звідси світову популярність набула чечітка. У цих танцях артисти демонстрували ту особливу сприйнятливність м'язів тіла до ритмічних імпульсів, яку американські негри взяли від своїх африканських предків і яка значною мірою пояснює специфіку володіння віртуозними ритмами, яка властива джазовим музикантам. Подивіться, як в ілюстраціях відтворені ритми естрадних негритянських танців. (Демонструються ілюстрації).

З історією менестрельного театру пов'язана творчість одного з самих самобутніх американських композиторів Стівена Фостера. (Демонструється портрет композитора).

А зараз послухайте музичний твір, який знайомий майже всім вам. Ви могли чути його по телевізору, радіо, на концерті тощо. (Виконується на фортепіано регтайм Скотта Джоупліна «Артист естради» («The entertainer»). (Див. нотну вкладку.) Після слухання учні підтверджують, що музика дійсно знайома, але відповіді на запитання «що це за жанр?» засвідчують відсутність певних знань у цій сфері).

Учитель. Це прозвучав регтайм — інший вид негритянської музики, який розвивався майже одночасно з блюзом. Хоча

регтайм виконується на багатьох музичних інструментах, а також ансамблями та оркестрами, у своїй основі — це фортепіанна музика. Дослівно регтайм означає «рваний час» і його нерідко трактують як імітацію фортепіанної гри на банджо.

Ви щойно прослухали регтайм. Подумайте, що є особливим у його мелодико-ритмічній будові.

Учні. Звучання гостре, дуже чіткі акценти, навіть якісь жорсткі. Часті синкопи.

Учитель. А хто звернув увагу на ритм акомпанементу? (Якщо учні за труднюються під час відповіді, регтайм виконується ще раз).

Учні. Ритм акомпанементу статичний. Виникає відчуття: що це якийсь механічний рух. У цій музиці переплелися елементи маршовості й танцювальності.

Учитель. Ви були уважними слухачами. Знаєте, хто був засновником регтайму? Композитор із Техаса Скотт Джоуплін. (Демонструється портрет

композитора). Він написав близько шістьсот регтаймів. А кращим виконавцем регтайму визнають відомого піаніста Джеллі Ролл Мортон.

Інший фортепіанний стиль, буги-вуги, на відміну від регтайму, має суто імпровізаційну форму, фортепіанну інтерпретацію блюзу. Пропонується послухати етюд «Старий паровозик» сучасного композитора І.Якушенка, який написаний саме в

Менестрельне на

Скотт Джоуплін

Технології навчання і виховання

цій манері. Зверніть увагу, що є характерним для правої і лівої руки. *(Виконується етюд на фортепіано. Після прослуховування учні відмічають, що в лівій руці переважають остинатні басові фігури в пунктирному ритмі, а партія правої руки різноманітніша за розвитком).*

Значним моментом у формуванні джазу стала поява в кінці XIX ст. негритянських оркестрів, які виконували пісні, танці, марші на міських святах, групових вечорах, днях народження, карнавалах, парадах тощо. Багато таких оркестрів, які називали «маршируючими капелами» було в Новому Орлеані, місті на півдні США. Духовий оркестр Нового Орлеана — праобраз сучасного джазового оркестру. Більшість оркестрантів не знали нот, але мали надзвичайний музичний слух.

Спочатку негритянські оркестри грали марші і танці так само, як і білі музиканти. Але поступово в їхній інструментальній грі втілювалися прийоми звуковидобування, ритмічна свобода й імпровізаційність, характерні для хорового та сольного співу (спірічуелс, блюз), танців і танцювальних п'ес (регтайм). І все ж таки джаз народився не в духовому оркестрі — тут він тільки зароджувався. Грати на святах, карнавалах доводилося далеко не кожного дня, а єдиним місцем, де можна було грати щодня, залишалися вечірні (нічні) розважальні заклади — кафе, танцзали, кабаре тощо. Нове мистецтво народжувалося в закладах «нічного життя». Проте музиканти не обмежувалися обслуговуванням клієнтів. Після того як «гості» розходились, вони збиралися в кімнатах і музикували для себе. У цих імпровізаціях відбувалися інтенсивні художні пошуки, виникали й реалізовувалися цікаві задуми, з'являлися на світ нові музичні види і жанри. Тут почалася слава перших джазових зірок — Кінга Олівера, Луї Армстронга, Сіднея Бешета та багатьох інших.

Самим видатним виконавцем на трубі, починаючи з часів Нового Орлеана і до наших днів, слід назвати Луї Армстронга. *(Демонструється портрет Л. Армстронга).* Тривалий час він визнавався «королем» не тільки труби, але й усього джазу. Луї Армстронг народився в 1900 році. Дата його народження співпадає з датою народження джазу.

Історія джазу неможлива також без імені першого істинно джазового композитора з Ва-

шingtona — Дюка Еллінгтона. 47 років він керував джазовим оркестром, Еллінгтон намагався поєднати джаз із формами класичної музики.

У середині 30-х років джаз міцно ввійшов у музичний побут не тільки Америки, але й багатьох європейських країн. Однак, якщо в Америці його живив національний ґрунт, і він був пов'язаний з соціальним середовищем, то у країнах Європи джаз був прищеплений. Найчутливіші європейські музиканти роздівилися за крикливою оболонкою джазу зародження нового виду мистецтва. Коли на початку XX ст. негритянські джазові ансамблі вперше виступили в Парижі, К.Дебюссі, М.Равель, І.Стравинський та інші віщували джазу велике майбутнє — і не помилились. Їхні судження змусили багатьох інакше поглянути на джаз. Отже, в Європі джаз отримав визнання.

У нашій країні джаз зазвучав у 20-ті роки. Він формувався на іншій основі, у порівнянні з американським і західноєвропейським джазом. Непросто було засвоювати «ази» нової музики, переносити її в інше середовище.

Перший, хто познайомив нашу публіку з джазом, був поет Валентин Парнах, який по-

Луї Армстронг

Технології навчання і виховання

вернувшись із Парижа, де був вражений грою негритянського ансамблю «Джаз Кінгс» Луїса Мітчела, згодом сам створив «джаз-банд» (де-

Дюк Еллінгтон

бют — 1 жовтня 1922 року в Москві). У 1924 році було створено джазовий ансамбль у Харкові (керівник — композитор Юлій Сергійович Мейтус). Наприкінці 1926 року створює професійний джазовий оркестр талановитий композитор і піаніст Олександр Цфасман. У березні 1929 року відбулася прем'єра «Театр-джазу» (театралізований джаз), створеного артистом Ленінградського театру сатири Леонідом Утьосовим і трубачем Яковом Скомаровським. Цей оркестр у 1934 році знявся у кінофільмі «Веселі хлоп'ята».

На початку 50-х років був створений біг-банд Олега Лундстрема. (Пропонується прослухати п'єсу «Зоряний пил» у виконанні оркестру цього талановитого музиканта).

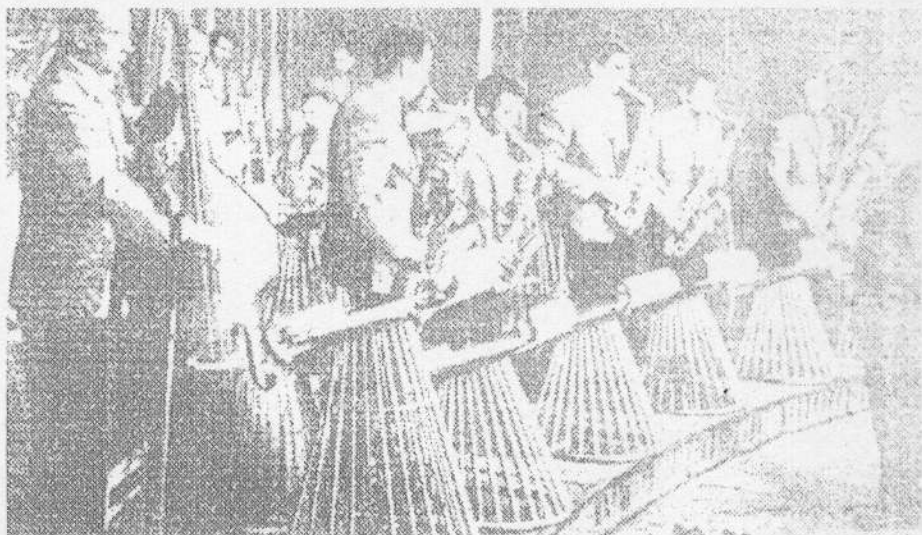
У 60-ті роки в багатьох містах стали створюватися джаз-клуби. У Києві джаз-клуб був створений в 1962 році. У

розвитку вітчизняного джазу значну роль відіграють джазові фестивалі, які проводяться починаючи ще з 50-х років.

У 1988 році відбувся джазовий фестиваль «Голосієве — 88» у Києві. Ширим прихильникам джазової музики була подарована щаслива нагода досхочу наслухатись кращих майстрів цього жанру музичного мистецтва. На цьому фестивалі особливо порадував слухачів сольний виступ саксофоніста Геннадія Івченка, який блискуче виконав власну композицію на тему української народної пісні «Щедрик».

Нещодавно вся музична громадськість нашої країни широко відзначила 100 річчя з дня народження корифея вітчизняного джазу Леоніда Утьосова. З цього приводу в березні 1995 року в Одесі відбувся міжнародний джазовий фестиваль, де свої творчі здобутки продемонстрували як гості, так і численні українські джазмени. Джаз — це любов на все життя. Саме так вважає і керівник одного з найпопулярніших українських джаз-оркестрів Олександр Шаповал.

Йому вдалося створити при Київському театрі естради біг-банд «класичного» складу. Біг-банд О.Шаповала в постійному пошуку нової співзвучності, залюбки виконує джазові композиції на основі українського мелосу. Почувши їх «Кобзареву думу», велику композицію на вірші Тараса Шевченка, відомий теоретик джазу Олексій Баташев зазначив:

Джаз-оркестр під керівництвом Олега Лундстрема

Технології навчання і виховання

«Мабуть, уперше джаз настільки виразно залунав по-українськи» (Журнал «Музика». — 1988. — №2. — С.21).

От ми і зробили подорож в історію джазу. Цікавим є питання: як невідготовленому слухачеві відрізнити джаз від інших видів і форм музичної культури. Не секрет, що про джаз судять, нерідко виходячи з чисто зовнішніх вражень, покладаючись тільки на слух. Завдяки ж яким особливостям джазу наше вухо майже безпомилково розрізняє його звучання від усього іншого? Давайте спробуємо розібратися в цих особливостях.

Так, ви знаєте, що академічна музика створюється композиторами. Музикант не має права змінювати жодної ноти або паузи під час відтворення нотного тексту. У джазі — навпаки. Композитор має дати виконавцю тільки поверховий малюнок «ескіз» майбутньої п'єси, а іноді одну лише тему або невеличку музичну фразу. Кожний учасник оркестру або окремих виконавців починає розвивати, прикрашати, змінювати мелодику і ритміку, імпровізувати нові варіанти виконання. Тут усе залежить від фантазії, хисту й майстерності самих музикантів. Мета гри полягає в тому, щоб кожний з музикантів показав безмежність, невиснаженість своєї фантазії, свого мистецтва, щоб виконавці в такій грі постійно вдосконалювали майстерність і отримували від цього насолоду.

Учні. А як вони не заважають один одному?

Учитель. Це можливо тільки тоді, коли під час імпровізації виконавці дотримуються єдиної гармонічної основи п'єси. У джазі імпровізація має основоположне значення. У подальшій історії джазу, з ускладненням акордової схеми п'єс, завдання спільної імпровізації всіх учасників ансамблю ставало все більш складним. Колективна імпровізація змінилася індивідуальною. Все більшу роль набували окремі видатні солісти. Так утвердилась сольна імпровізація як основна ознака джазу в період його розквіту. І саме завдяки Луї Армстронгу джаз став, перш за все, мистецтвом солістів. Прослухайте «Блюз Західної околиці» у виконанні ансамблю під керівництвом Луї Армстронга. Зверніть увагу на блискуче поєднання звучання інструмента і голосу. Який інструмент звучить? (Учні слухають).

Учні. У п'єсі звучала труба в дуже високому регістрі.

Учитель. А як ви можете охарактеризувати голос Л. Армстронга?

Учні. Голос співака низький, хрипуватий. Його звучання навіть спокій, приємні спогади.

Учитель. Якщо говорити про форму джазової музики, то найбільш типова — тема з варіаціями. На противагу класичним варіаціям, які будуються на мелодії і гармонії теми, але відрізняються ритмом, темпом і характером виконання, джазові імпровізації пов'язані з темою лише гармонічно і ритмічно. У джазі тема підлягає обумовленим змінам, а її мелодія, гармонія та ритміка пристосовуються до особливостей стилю, в якому грає окремих музикант або ансамбль.

На мою думку, ви без труднощів можете визначити специфіку інтонування джазової музики. У чому ж вона полягає?

Учні. Інтонція джазової музики ніби нестійка, здається, ніби окремі звуки виконуються неправильно, нечисто.

Учитель. Ви слушно підмітили. Дійсно, серед прихильників джазу відомий термін «брудні тони». Він означає характерний для джазу засіб звуковедення, виражений у навмисно «нечистому» (брудному) інтонуванні. Ми говорили з вами раніше про блюзи, про так звані «блюзові тони». Саме тут найчастіше використовувалися «брудні тони». Ця манера згодом перейшла і до інструменталістів.

Якщо прислухатися до ритму джазу, то стає відчутним, що він часто не поєднується з мелодією, а витримується майже самостійно. Зараз, уважно слухаючи джазовий твір («Блюз» із «Джазових ескізів» Е. Шультгофа), уявіть себе учасниками джазового ансамблю. Які рухи вам хочеться робити в момент звучання музики? (Після слухання твору учні діляться враженнями).

Учні. Під час слухання хотілося відбити ногою сильну долю такту, бо музика кудись «бігла» швидше і швидше.

Учитель. Так ось це називається «біг», тобто відчуття ритмічного центру ваги такту. І ви, мабуть, відчули, що одні акценти мелодії співпадають з бігом, інші — випереджають його, треті — відстають. Тобто, регулярному, чіткому біту протиставляється більш вільна і

Технології навчання і виховання

гнучка джазова ритміка. Слухач сприймає цю гру акцентів як постійний хвилеподібний рух. Таке ритмічне «розгойдування» має у джазі назву свінг. Він виникає внаслідок незбіжності акцентів мелодичної та ритмічної ліній. Ось завдяки чому у вас склалося уявне враження нарощування темпу. Музикант виконує не точно той ритм, який записаний у нотах, а на ледве помітну долю секунди затримує або навпаки попереджує ритмічні акценти. Створювати ж повноцінний біт і свінг вдається лише музикантам з добре розвинутим чуттям ритму. Джаз — це, перш за все, виконавське мистецтво, тому поняття біту і свінгу невіддільне від самого поняття джаз. Саме Л. Армстронг продемонстрував віртуозне володіння мистецтвом свінгування. Ветерани джазу говорили про молодого Армстронга, що вже тоді, коли йому було всього 15 років, він умів з дивовижним мистецтвом свінгувати свої мелодії.

На уроці доцільно спробувати з учнями імпровізувати вивчені пісні (мелодична, ритмічна, виконавська імпровізація).

Учитель. (Підсумовуючи урок). Таким чином, ви переконались, що джаз — важлива складова музичної культури. Це унікальний сплав елементів європейської та африканської музики. Джаз передусім дітище американських негрів — тих, кого невільниками вивезли з Африки, тих, хто тяжко працював, хто пізніше став мешканцем великих міст: спочатку — Нового Орлеана, а потім — Нью-Йорка, Чикаго та інших.

Джаз має великий вплив на масові жанри, на різноманітні форми композиторської творчості, на виконавське мистецтво провідних музикантів світу. Мистецтво джазу гуманістичне. У чому, на вашу думку, це виявляється?

Учні. Гуманістичність джазу в тому, що в його центрі — людина, з усіма її почуттями, прагненнями, думками, сподіваннями. Сьогодні джаз — це всесвітня музика. Його знають і цінують у багатьох країнах.

Учитель. Так, дійсно. Джаз визволяє музичне мислення від догм і шаблонів. Він ніби підштовхує до пошуку, до змін. Ось чому джаз — це музика не тільки ХХ століття, а й музика майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дряніка В. Розкриваючи світ джазу. рок і поп-музики. — Київ-Кіровоград: Трепак, 1997. — 183 с.
2. Коллиер Д. Луї Армстронг. Американський геній. — М.: Радуга, 1987. — 421 с.
3. Коллиер Д. Становление джаза: Популярный исторический очерк. Пер. с англ. (предислов. и общ. ред. А. Медведева). М.: Радуга, 1984. — 390 с.
4. Конен В. Рождение джаза. — М.: Сов. композитор, 1990. — 319 с.
5. Симоненко В. Мелодии джаза. Антология. — К.: Муз. Україна, 1984. — 318 с.
6. Советский джаз. Проблемы. События. Мастера / Сост. и ред. А. Медведев, О. Медведева. — М.: Сов. композитор, 1987. — 591 с.
7. Чернов А., Бялик М. О легкой музыке, о джазе, о хорошем вкусе. — М.-Л.: Музыка, 1965. — 156 с.

Шановні колеги!

Вийшов у світ перший номер журналу "Директор школи. Україна". У ньому друкуватимуться матеріали з проблем управлінської діяльності, професійного самовдосконалення педагогів, досвід кращої організації та розвитку шкіл в Україні, зарубіжний досвід та найбільш цікаві матеріали відомого і шанованого серед фахівців російського журналу "Директор школи".

Запрошуємо вас до співпраці, чекаємо ваших запитань, пропозицій, побажань.

Наша адреса: 252001, Київ-1, а/с 143.

Передплатні індекси: 22627 — для організації;

22621 — для індивідуальних передплатників.